

Очерк законов, близких к крестьянской жизни. - М., 1905; 9. Блинов И. Губернаторы. - М., 1905 - С. 278; 10. Гессен В.М. Вопросы местного управления. - Спб., 1904; Губернатор как орган надзора, [б.м., б.г.]; 11. Гессен В.М. Вопросы местного управления... - С. 59-60; 12. Дитятин И.И. К истории Городового положения 1870 г. // Статьи по истории русского права. - Спб., 1895. - С. 153-231; Наше городское самоуправление // Там же. - С. 232-271; 13. Известия Санкт-Петербургского политехнического института, 1904. - Вып. 3. - Т. I. - С. 243-245; - Вып. 3-4. - Т. II. - С. 225-234; 14. Фесенко И.А. К вопросу о реформе городского общественного управления: В 2-х ч.- Харьков, 1890; 15. Семенов Д.Д. Городское самоуправление: Очерки и отгты. - Спб., 1901; Расширение городского представительства. Исторический очерк (1862-1892) [б.м., б.г.]; 16. Василевский С.М. Городское самоуправление и хозяйство. - Спб., 1906; Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. - М., 1908; Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление. - Спб, 1902. - Т. I.

М.В. Стопчак

ВЗАЄМИНИ ДИРЕКТОРІЇ УНР З ПРАВОЮ ОПОЗИЦІЄЮ В КАМ'ЯНЕЦЬКУ ДОБУ (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

В умовах розбудови незалежної Української демократичної держави, коли суб'єктами політичного процесу виступають десятки різноманітних, нерідко непримиренних партій і рухів, з'явилася нагальна потреба у неупередженій оцінці діяльності самостійницьких сил в минулі історичні періоди, зокрема в роки Української революції 1917-1920 рр., з'ясуванні характеру їх взаємовідносин з керівними центрами УНР і впливу цих відносин на вирішення найважливіших завдань революції.

Виконати це завдання можливо лише за умови глибокого комплексного аналізу наукового доробку української історіографії з цієї проблеми.

Враховуючи багатоіранність даної проблеми, автор поставив за мету проаналізувати українську історіографію взаємин Директорії УНР з правою опозицією в Кам'янецьку добу Української революції. Охоплюючи період з початку червня по середину листопада 1919р., Кам'янецька доба була найвідповідальнішим і, водночас, найтрагічнішим періодом революції. В цей період, зазначав проф. В.Ф.Солдатенко, "остаточно визначилась її доля: тенденція до консолідації народних зусиль у боротьбі за незалежність, власну державність обернулася на свою протилежність. Внутрішні суперечності, що жили відцентрові сили, багато в чому звели нанівець попередні завоювання, підірвали смисл, зруйнували перспективи руху".² При цьому, на думку багатьох дослідників, саме протиборство між Директорією і силами правої політичної орієнтації було одним з найсуттєвіших факторів дестабілізації ситуації протягом всього Кам'янецького періоду.

Вивчення історіографії взаємин Директорії і сил правої опозиції в Кам'янецьку добу дозволяє виділити кілька етапів дослідження цієї проблеми. Перший з них охоплює 20-ті - першу половину 50-х рр. ХХ ст. Другий - 60-ті - 80-ті рр. Третій етап розпочинається з початку 90-х рр. минулого століття в умовах, коли Україна отримала реальну незалежність.

Виходячи з того, що повне дослідження цієї проблеми потребує кількох публікацій, автор обмежився її висвітленням лише в перший період. Інші періоди будуть висвітлені у подальших публікаціях.

Взаємовідносини між Директорією і силами правої опозиції в Кам'янецьку добу в історіографії 20-50 рр. ХХ ст. представлені переважно працями безпосередніх учасників Української революції - членів Директорії, голів і членів її урядів, а також лідерів та активних учасників політичних партій, що діяли на терені України в цей період. Автори цих праць висвітлюють взаємини між Директорією і правими силами в Кам'янецьку добу через призму їх ставлення до ключових проблем державотворення. Одна з таких проблем - про політичні засади державного будівництва, була висвітлена автором статті у попередньому номері даного часопису.³ Іншими державотворчими проблемами, які стояли у центрі взаємовідносин Директорії і правої опозиції в Кам'янецьку добу були такі: про співвідношення соціальних і національних моментів в процесі розбудови української державності; визначення зовнішніх сил, на які слід опертись в боротьбі за державну незалежність; про кінцеву мету державотворення і, врешті-решт, про причини поразки

даного етапу боротьби за збереження УНР, яку знаменувала листопадова катастрофа 1919 р.

Аналіз цих праць засвідчує, що датеко не усім авторам вдалося дотриматись принципу об'єктивності, піднестися над своїми вузькопартійними поглядами. Поділ державницьких сил на праве і ліве крило, гостре політичне протистояння між ними відчувається практично при висвітленні усіх аспектів взаємовідносин Директорії з силами правої опозиції в Кам'янецький період, починаючи з перших його днів. Один з цих аспектів - виступ отамана П. Болбочана 9 червня 1919 р. Дослідники, що репрезентували лівий політичний табір, пов'язують цей виступ саме з правими силами, підтримуваними керівництвом ЗУНР. Ці сили, на їх думку, виношували плани усунення Головного Отамана від влади, передачі головування в Директорії Є.Петрушевичу, зміни урядового курсу. Зокрема Б.Мартос, колишній прем'єр-міністр, наголошував у своїй праці "Оскільки і Болбочан", що до Наддніпрянського уряду надійшли відомості про те, що соціаліст-самостійники, хлібороби-демократи, частина соціалістів-федералістів, народних республіканців, які після придушення виступу Оскілка повтікали до Станіслава, постійно підбурювали галицьких генеральних секретарів та президента ЗУНР Є.Петрушевича проти Наддніпрянського уряду, а, згодом, на одній із своїх нарад, ухвалили рішення "... зробити переворот і усунути уряд насильно."⁴ При цьому Б.Мартос звертає увагу на близький зв'язок з цими нарадами члена Директорії О.Андріївського,⁵ наводить конкретні факти, які свідчать, що представники правих партій хліборобів-демократів, соціалістів-федералістів С.Шемет, К.Мацієвич, їхні однодумці з правоопозиційного табору з метою досягнення своїх цілей вели агітацію не лише у Галичині, а й серед урядовців та військових Наддніпрянщини.⁶

Спираючись на враження від особистих бесід з П.Болбочаном після арешту, Б.Мартос неодноразово наголошував у своїх спогадах, що Болбочан не був самостійною політичною фігурою. Він став жертвою правих сил, що використали його легковажність і політичну наївність для досягнення головної мети - повалення С.Петлюри.

Отже, відповідальність правих політичних сил за виступ П.Болбочана для колишнього прем'єр-міністра не підлягає сумніву. "Моральна і політична відповідальність за авантуру П.Болбочана падає на партію хліборобів-демократів. Як авантура В.Оскілка скомпроментувала партію соц.-самостійників, так авантура П.Болбочана скомпрометувала в очах українського громадянства партію хліб.-демократів"⁷ - підкреслював Б. Мартос.

Але якщо Б.Мартос, І.Мазепа, П.Христюк розглядають виступ П.Болбочана як результат змови виключно правих сил в українському проводі, то В.Винниченко, поділяючи в цілому їх погляди, ставить питання і про відповідальність самого С.Петлюри за виступи, подібні до болбочанівського. На його думку, саме С.Петлюра, очоливши Директорію, сприяв створенню на Україні режиму отаманщини. У своїй праці "Відродження нації" колишній голова Директорії писав, що С. Петлюра боявся втратити серед отаманів свою популярність і саме через це крізь пальці дивився на спроби Болбочана чинити "замахи і злочинства проти революції"; згоду на його страту С. Петлюра дав лише тоді, коли той зробив замах на владу Головного Отамана.⁸

Проте з такою оцінкою виступу П.Болбочана, ролі у ньому правих сил, зокрема партії хліборобів-демократів, не погоджується один з активних її членів В.Андрієвський. У своїй праці "З минулого" він не заперечує, що в Станіславі на його квартирі мала місце зустріч з П.Болбочаном, на якій були також присутні В.Липинський і М.Чудінов. Але на ній лише обговорювалося питання про те, чи приймати П.Болбочану пропозицію уряду "про обняття команди над його запорізькою дивізією, чи ні. Ми тоді в один голос радили йому, щоб не зрікався ..."⁹

Разом з тим В.Андрієвський відкидає звинувачення про причетність партії хліборобів-демократів до подій, що призвели до арешту і розстрілу П.Болбочана. Посилаючись на враження від особистих зустрічей з П.Болбочаном, він висловив переконання у тому, що отаман був переконаним українським націоналістом-патріотом, який не хотів миритися з непослідовною, суперечливою *політикою Директорії* і її уряду, критикував їх за недбалість і некомпетентність у військових справах. Саме це вороже налаштувало керівництво УНР щодо

отамана і воно шукало лише привід до розправи. Таким приводом і став необачний вчинок П.Болбочана, коли він легковажно погодився на пропозицію старшин Запорізького корпусу залишитися при корпусі, а не поїхав до Італії, куди його посилав С.Петлюра. "Правлячі сфери убили його з тої причини ... аби він не захватив влади ! - наголошує В.Андрієвський. - А захвату тої влади боялися тому, що він справді мав ширший світо/ляд і міг стати понад дріб'язкові партійні рахунки, до яких в той час (весна - літо 1919 року) зводилася ціла державна робота Петлюри і його оточення." ¹⁰

У прямий зв'язок з виступом П.Болбочана дослідники з лівого політичного табору ставлять і - факт проголошення в цей же день Є.Петрушевича диктатором З.О.УНР, підкреслюючи, що це також було ще одним свідченням спроб правої опозиції захопити владу в Україні. Ці спроби були продовжені і після провалу виступів Оскілка і Болбочана. Підтвердженням цьому, на думку одного з лідерів українських есерів П.Христюка, є меморандум правих до Директорії, надрукований у газеті "Трудовий шлях" 23 червня 1919 р. Аналізуючи його зміст, П.Христюк зупиняється на ключових вимогах правих: відмова від орієнтації на більшовизм, створення нового кабінету "з людей здібних, з необхідним виходом з партій", ліквідація трудових рад, надання селянам землі у власність лише за викуп, встановлення дружніх стосунків з Галицьким урядом, безумовна орієнтація на Антанту. ¹¹ Для досягнення цих цілей, на думку дослідників з лівого табору, правими і був створений в липні 1919 р. Український національно-державний союз. Його діяльність глибоко аналізують П.Христюк, І.Мазепа, інші дослідники. Зокрема І.Мазепа у своїй праці "Україна в огні і бурі революції*" підкреслював, що це об'єднання спрямовувалося як проти уряду УНР, так і особисто проти С.Петлюри. При цьому дослідник зазначав, що за УНДС пішла не лише більшість земських та культосвітніх діячів, а й навіть деякі члени комісії Трудового Конгресу. ¹² Активізація діяльності УНДС посилилася після переходу на Наддніпрянщину УГА в середині липня 1919 р.

Взагалі з переходом УГА через Збруч, на думку істориків, склались сприятливі передумови для досягнення завдань, які ставили перед собою обидва українські уряди: звільнення Великої України від більшовиків і вирішення проблеми Галичини. Багаточисельні факти на підтвердження цієї тези наводить, зокрема, І.Мазепа. ¹³ Але, на думку дослідників з лівого політичного табору, праві сили на чолі з С.Петрушевичем завадили використати цей шанс. Вони продовжували наполягати на виконанні своїх вимог. У працях багатьох дослідників зроблено спроби проаналізувати причини такої поведінки правих. Зокрема П.Христюк та М.Шаповал акцентують увагу на тому, що галицький уряд і праві сили, на які він спирався, були виразниками інтересів дрібної буржуазії, тому політику соціал-демократичного уряду Б.Мартоса і Голови Директорії С.Петлюри вважали відверто більшовицькою. Разом з тим, М.Шаповал наголошує на розкольніцькій ролі наддніпрянських правих партій, особливо УПСФ, що надавали підтримку галичанам. "З наддніпрянських партій, - писав М.Шаповал, - "соціалісти-федералісти" винесли навіть постанову, щоб галицький уряд залишився цілком самостійним у всіх справах політики. Буржуазна партійка хотіла зберігати "цілість" галицької буржуазної організації - це для неї було краще, ніж "большевизм" уряду УНР". ¹⁴

За такої підтримки правих в українському проводі, вважав П.Христюк, керівництво ЗУНР і після переходу на територію Великої України продовжувало відстоювати державну самостійність "галицького князівства", не погоджувалось з тим, щоб галицькі військові підрозділи підлягали єдиній державній інспектурі, здійснювали власну оперативну політику. ¹⁵

Проте, на думку дослідників, найбільші розбіжності між політичним проводом УНР і керівництвом ЗУНР, що спиралась на підтримку правих сил як в Галичині, так і на Наддніпрянщині, виникли з питання про ставлення до найнебезпечнішої антиукраїнської сили - білогвардійського руху на чолі з Денікіним. Фактично це питання було складовою частиною більш загальної проблеми національно-демократичної революції доби Директорії-про союзників у боротьбі за українську державність, тобто, набувало концептуального

характеру. Дослідники з обох політичних таборів зазначають, що розбіжності з цього питання особливо загострилися наприкінці липня 1919 р., коли на Лівобережжі почався наступ Добровольчої армії. Адже в умовах відступу радянських військ з Лівобережжя, а також успішного просування на схід об'єднаної армії УНР, вона неминуче повинна була зустрітися з денікінцями, а це ставило керівництво УНР і ЗУНР перед необхідністю виробити чітку політичну лінію щодо денікінщини. Проте цього, на думку дослідників, не могло бути досягнуто через різновекторні політичні орієнтації обох державницьких центрів: Наддніпрянський уряд, знаючи відверто антиукраїнську позицію Денікіна, не поспішав контактувати з ним, вважав, що в кращому випадку з денікінцями можлива лише чисто військова угода, а галицьке керівництво, що спиралося на праві сили, робило ставку на підписання політичного договору з Денікіним. При цьому галичани домагались усунення з Ради Народних Міністрів соціалістів, щоб створити уряд, з яким Денікін зміг би говорити. "Наші праві партії в своїй політиці все були сторонниками зближення з Денікіним",¹⁶ - зазначав колишній прем'єр уряду УНР Б.Мартос.

Дослідники з обох політичних таборів досить прискіпливо аналізують події, що розгорнулися в українському державницькому таборі в умовах наступу денікінських військ на Київ, вплив на ці події правих сил. Дослідники, що репрезентували лівий політичний табір, звертають увагу на те, що саме під тиском правих сил, за якими стояла боєздатна галицька армія, на уряд УНР і Петлюру і з'явилась відозва Ради Народних Міністрів УНР від 12 серпня 1919 р. Відозва декларувала утворення коаліційного кабінету, до якого мали увійти представники правих партій. Усунення наприкінці серпня 1919 р. Б.Мартоса з посади прем'єр-міністра дослідники з лівого політичного табору також вважали відвертою поступкою галицьким правим силам, підкреслюючи, що посиленню їх позицій сприяла і еволюція "вправо" всього українського проводу-на чолі з Головним Отаманом С.Петлюрою.¹⁷ Створений на угоду правим силам уряд І.Мазепи М.Шаповал оцінював досить критично, вважаючи, що він буде відігравати лише роль "агітаційної комісії, безсилою декоративного додатку при штабі Головного Отамана".¹⁸

Дещо по-іншому оцінює відносини в соборному державницькому таборі і, зокрема створення очоленого ним уряду І.Мазепа. Належачи в той час до провідної в уряді УСДРП, він пояснював певне поправління курсу проводу УНР, зміну уряду Б.Мартоса необхідністю об'єднати українські самостійницькі сили у боротьбі за українську державність. Дискутуючи з представниками УПСР, він наголошував: "Успішність нашої визвольної боротьби залежатиме ...головно від фактичного стану організованих українських сил. Завдання українського уряду полягало в тім, щоб бойові сили революційної України фактично об'єднати, не вважаючи на ... політичні ріжниці, які в дійсності були в термінах і назвах."¹⁹

Зовсім з інших позицій оцінюють вищезгадані події дослідники з правого політичного табору. Типовими в цьому плані є погляди Осипа Назарука - впливового члена радикальної партії Гатичини і одного з найближчих радників диктатора Є.Петрушевича, викладені ним у праці "Рік на великій Україні". Перебуваючи у Кам'янці практично майже увесь 1919 р., він був у вирі тогочасних подій, спілкувався з багатьма ключовими особами Кам'янецької доби. З точки зору О.Назарука, праві наддніпрянські партії після провалу виступів Оскілка і Болбочана втратили можливість суттєво впливати на політику Директорії і її уряду, вона визначалася виключно керівництвом провідних політичних партій УНР - УСДРП і УГІСР.²⁰

Повертаючись до причин відставки уряду Б. Мартоса, О.Назарук звертає увагу на те, що колишній прем'єр, на відміну від членів Директорії, не припинив членства в УСДРП і був активним провідником політичної лінії цієї партії в уряді як у внутрішній, так і зовнішній політиці. Цю лінію О.Назарук характеризує як негнучку, особливо у взаємовідносинах з Галицьким урядом.

Наводячи багаточисельні приклади, О.Назарук зауважує, що Б.Мартос намагався фактично силовими методами вирішити питання об'єднання обох державницьких центрів. Він, зокрема, відстоював існування Гатицького Міністерства при Наддніпрянським уряді, "щоб не треба було б говорити з Диктатором", не давав грошей галицькій армії, довівши її до

стану, коли галицькі офіцери "планували навіть застрілити Мартоса", запровадив таку цензуру преси, "що цензура старої реакційної Австрії була ідеалом".²¹ А саме найголовне - уряд Б.Мартоса спільно з Директорією не відкидали можливості співпраці з Польщею, навіть коштом Галичини. Це викликає особливе обурення О.Назарука. "Галичиною торгувалося з Поляками без дозволу Галичан а галицьким військом малося рівно^сно "будувати" якусь українську державу - під протекцією Польщі. Це був такий абсурд на який не згодився б був навіть найтемніший відділ галицького війська ..."

В цілому, така політика уряду Б.Мартоса, при слабкій Директорії і завадила, на думку О.Назарука, досягти порозуміння між обома урядами, галицька національна демократія, зокрема її найвпливовіша політична сила - радикальна партія виступила проти об'єднавчих процесів на засадах, запропонованих наддніпрянським політичним проводом. З вище викладеного О.Назарук робить висновок: в умовах наступу військ Денікіна для згуртування українських сил Наддніпрянський уряд потрібно було змінити і очолити його повинна інша політична особа, здатна до компромісу, а, отже, відставка уряду Б.Мартоса стала неминучою.

Звісно, подібний висновок автора можна сприйняти лише з певними застереженнями, адже у ставленні до денікінського руху позиції політичних сил, на які спирались обидва державницьких центри, були далекі від узгодження і поява на чолі Наддніпрянського уряду І.Мазепи ці суперечності так і не зліквідувала. Про це свідчать події останніх місяців Кам'янецької доби, що завершилися листопадовою катастрофою 1919 р.

Дослідники досить ретельно аналізують найважливіші з цих подій, зокрема факт здачі денікінцям Києва галицьким генералом Кравсом 31 серпня 1919 р., укладання командуванням УГА сепаратного договору з ними 5 листопада 1919 року. Звісно, оцінки цих подій, ролі у них різних політичних сил, дослідниками з протилежних політичних таборів даються неоднозначні, суперечливі. Зокрема дослідники з лівого політичного табору кваліфікують ці факти як "чорну зраду" галичан, яка готувалась заздалегідь. Так, М.Шаповал вважає, що праві політичні сили (А.Лівицький, О.Назарук та ін.), на які спиралось галицьке керівництво, ще з літа 1919 р. готували ґрунт для порозуміння з Денікіним. На підтвердження свого висновку він посилається на наказ командування УГА від 25 червня 1919 р., у якому говорилося про заборону галицьким воякам виступати вороже проти денікінців, оскільки "... ген. Денікін не є вашим ворогом, а приятелем"²³ і ставить за мету визволення народу від більшовиків; нагадує М.Шаповал і про факт таємної угоди між представниками УГА і денікінцями 29 серпня 1919 р., у якій йшлося про "розподіл впливів у Києві"²⁴. Висновок М.Шаповала однозначний: договори з денікінцями є результатом стратегічної політичної лінії галицького керівництва, а не наслідком важкого становища на фронті. Цю точку зору поділяє також І.Мазепа. Нагадавши, що Київ, здобутий ціною великих жертв з боку українського війська, був зданий білогвардійцям вже на другий день після перемоги, І.Мазепа зазначає: "... Київські події були логічним вислідом того політичного москвофільства, точніше денікінофільства, яким жили вже в той час Галицький уряд і командування. Звідси та легкість, з якою провідники Галицької Армії при першій же зустрічі безоглядно кинулися їм в обійми."²⁵ При цьому як І.Мазепа, так і М.Шаповал звертають увагу і на непослідовну політику Директорії на чолі з Петлюрою щодо денікінщини. Зокрема І.Мазепа нагадує про видане ще до прямого зіткнення з білими силами розпорядження Штабу Головного Отамана за підписом генерала М.Юнакова, у якому заборонялося здійснювати будь-які ворожі акції проти денікінців.²⁶ І.Мазепа вважає, що Директорія, і, в першу чергу сам С.Петлюра, не виявили політичної виваженості і під впливом галичан опинились в полоні ілюзій щодо денікінщини. Правда, І.Мазепа наголошує на тому, що Петлюра не підписував договір з денікінцями від 5 листопада 1919 р., але на думку М.Шаповала та інших дослідників, це не міняє суттєво ситуації, оскільки сталося лише тому, що генерал Бредов просто відмовився вступати в контакт з Головним Отаманом. "... Галицька начальна команда перебігла йому (С.Петлюрі - авт.) дорогу, знаючи, що денікінці з наддніпрянцями говорити не будуть, і заключили таємно 5 листопада договір"²⁷, - писав М.Шаповал.

З інших позицій висвітлюють завершальні події Кам'янецької доби дослідники з правого політичного табору, зокрема О.Назарук. У його праці "Рік на Великій Україні" значна провина за трагічний фінал покладалась на Директорію, яка будь за що намагалась ліквідувати Диктатуру і праві сили, на які вона спиралась, а також підкорити собі УГА. "Вже ні поляки, ні большевики, ні денікінці не були в очік противників Диктатури таким "ворогом України" як - галицька Диктатура та ті, що важилися стояти при ній. Ненависть до Диктатури переходила просто в якусь скаженину, підсичувану панами Безпалком і Вітиком на публічних зборах і в пресі - безнастанно," - підкреслював О.Назарук. Це, на думку автора, негативно відбивалось і на взаємовідносинах між політичними партіями, на які спирались обидва уряди, хоча існувала можливість порозуміння між цими партіями на платформі державної самостійності України. Розповідаючи, зокрема, про контакти галицької радикальної партії з представниками наддніпрянської партії есерів у серпні-вересні 1919 р. щодо спільних дій, О.Назарук зазначає, що хоча есери і прийняли запропоновані галичанами умови співробітництва, далі кількох взаємних відвідин засідань керівних органів цих партій справа не пішла. Причина - розкол в самій партії есерів з питання про політичні засади державотворення, який стався на конференції цієї партії у Вінниці 7-9 вересня 1919 р.²⁹

Нездатність керівництва Директорії, політичних сил, на які вона спиралась, знайти компроміс з представниками правих партій виявилась, на думку О.Назарука, і під час Державної наради 25 жовтня 1919 р. Посилаючись на знайомого учителя гімназії, який був присутнім на нараді, автор зазначає, що на ній, незважаючи на заклики С.Петлюри та Є.Петрушевича до узгодження дій обох урядів, в багатьох виступах представників наддніпрянських партій продовжувались нападки на Диктатуру, відчувалась нетерпимість до поглядів політичних опонентів з правого політичного табору. "... Лаялись як у "Боротьбі" ... Показалася нечувана партійна безоглядність, особливо супроти народної партії. Представник її Богун остентативно опустив салю. Так і чути було, що якби мали силу, то вирізалиб усіх противників." ³⁰

З точки зору О.Назарука, саме відсутність порозуміння між політичними проводами Галичини і Наддніпрянщини, а також надмірна самовпевненість та некомпетентність у військових справах Голови Директорії С.Петлюри і призвела до ряду трагічних подій, зокрема до здачі Києва білогвардійцям 31 серпня 1919 р., що автор інакше як київським "скандалом і соромом" не називає.³¹

Одночасно, О.Назарук у своїй праці досить детально зупиняється і на факті підписання генералом Тарнавським договору з денікінцями 5 листопада 1919 р. Він буквально по днях розписує основні етапи переговорів з білогвардійцями, наголошуючи на тому, що ці переговори на урядовій нараді 4 листопада 1919 р. в Жмеринці було вирішено вести "іменем обох українських правительств і армій". Факт одноосібного підписання галицькою місією сепаратного договору з денікінцями О.Назарук пояснює тим, що політичне керівництво УНР, і зокрема С.Петлюра, після наради у Жмеринці вирішили ще раз здійснити спробу порозумітись з Антантою, що здавалось галичанам нереальним. "В антантські місії, - писав О.Назарук, - не вірив навіть найдурніший четар галицької армії, бо наші пізнавали між т.зв. французькими місіями польських шляхтичів з Галичини в французьких уніформах і доносили про це канцелярії Диктатури." ³²

Разом з тим, на думку О. Назарука, була ще одна вагома причина для підписання договору з денікінцями - виключно важке становище, у якому опинилась УГА на осінь 1919 р. "Ходило вже тільки о фізичне збереження людей, Галицької Армії - більш о ніщо, - писав автор. - І так а не інакше дивився на цю справу я й багато людей з оточення Диктатора. Я виразно говорив про це словами: "Тут панове, діло вже не в якійсь політиці, а просто в збереженню життя людям... Так виглядає правда про "чорну зраду" галицької армії." ³³ О.Назарук вважає, що в значній мірі провина за тяжке становище УГА лежить на лівих партіях, які переважали в Наддніпрянському уряді. "Рани, кров, голод і т.д. були вже передтим, а були з вини тих, які опісля мали безсоромність кричати про "чорну зраду" Галичан, хоч самі були тої думки, що треба з Денікіним вести переговори, бо іншого виходу

нема?'

На відміну від О.Назарука, інший автор - керівник Січових Стрільців Є.Коновалець не намагається виправдати керівництво УГА, він, навпаки, перехід галицьких вояків на бік Добровольчої Армії назвав "вчинком дуже прикрим і жалюгідним."³⁵ Водночас, він вважав непотрібним і шкідливим і надмірний галас, що його зчинив політичний провід УНР навколо факту переходу УГА до денікінців. З його точки зору, це лише поглибило розкол між наддніпрянцями і галичанами, оскільки останні отримали тавро "зрадників українського народу."³⁶

Деякі автори, що репрезентували галицький табір, зокрема М.Лозинський, взагалі висловлювали думку про те, що не можна суворо судити і шукати якусь логіку у вчинках як окремих дійових осіб, так і політичних сил восени 1919 р., оскільки вони здійснювались у надзвичайних, екстремальних умовах розпаду Української держави. "Вони жили і працювали немов у горячці, - в горячці безсильносте й розпуки. Вчинків недужих не можна оцінювати мірою, якою оцінюють вчинки здорових."³⁷

Звичайно, аргументація Є.Коновальця, О.Назарука, інших авторів не у всьому бездоганна. Особливо це стосується висновків О.Назарука про вимушеність переходу УГА в стан білогвардійців. Адже сам автор неодноразово підкреслював, що на осінь 1919 р. не лише галицька, а й наддніпрянська армія перебували у надзвичайно складному становищі. Тут, мабуть, слід враховувати, що О.Назарук, будучи причетним до визначення політичної лінії галицького керівництва, просто намагався затушувати головну стратегічну мету галичан - відвоювати за допомогою Денікіна Галичину у Польщі. В даному випадку можна погодитись із "Робітничою газетою", яка неодноразово повертаючись до факту згоди УГА з денікінцями, писала в одному з листопадових номерів 1919 р., що "серед галицької інтелігенції утворилась думка: "Хоч із чортом, аби добратися до Галичини"."³⁸ Та й поведінка Е.Петрушевича, який після остаточної відмови білогвардійців контактувати з представниками Наддніпрянщини фактично санкціонував перехід УГА до Денікіна, виїхавши за кордон, підтверджує цей висновок.

Але, незважаючи на протилежні оцінки ключових подій, що мали місце в завершальні місяці Кам'янецької доби, автори з обох політичних таборів сходяться на тому, що ця доба завершилась катастрофою для української справи. "Безславно скінчила свої дні Директорія і останній млявий, хиткий уряд УНР і уряд ЗУНР. ...Органи революції були поступово знищені, знищена УНР"³⁹, - писав М.Шаповал. "Ситуація була страшна. Катастрофу чути було вже біля нас"⁴⁰, - писав про ці дні і О.Назарук. Єдиними авторами з різних політичних таборів були і в тому, що одна з причин катастрофи - це роз'єднання всередині українського національного табору. Але провину за відсутність єдності кожна із сторін досить часто перекладала на іншу. Зокрема соціал-демократ І.Мазепа, констатуючи, що листопадова катастрофа 1919 р. була наслідком згубного політичного розламу українського об'єднаного фронту, в той же час намагається переконати, що головну провину за цей розлам несе права опозиція, яка штовхала Є.Петрушевича на неправильні і політичні кроки. "Наддніпрянській соціалістичний уряд на чолі з Петлюрою, - писав колишній прем'єр, - намагався провадити боротьбу з московськими більшовіками, рахуючись з революційними настроями, що панували тоді на Україні. Петрушевич разом з правими українськими групами уважали, що треба йти до тіснішого порозуміння з Денікіним, хоч він прийшов на Україну з гаслами старої "єдиної неділимої Росії"."⁴¹

Цю ж точку зору фактично підтримує і М.Шаповал, хоча його оцінки діяльності С.Петлюри, наслідки цієї діяльності для української справи дещо різняться від оцінок попереднього автора. Зазначивши, що розвал українського фронту восени 1919 р. був спричинений відсутністю єдності в національному державному таборі, М.Шаповал звинувачує у цьому переважно лідерів ЗУНР, що дотримувалися правих поглядів. У своїй праці "Шлях визволення" він неодноразово наголошував на тому, що політичні сили ЗУНР ще задовго до листопадової катастрофи 1919 р. "виявляли нехіль до національно-політичного об'єднання" із Великою Україною, проводили щодо неї політику, яку він образливо називає

"ворохобництвом", підкреслюючи, що ідеєю державного соборництва і не "пахне в "орієнтаціях" галицької буржуазної - і навіть у деяких випадках - і соціалістичної інтелігенції." ⁴² Разом з тим, у своїй фундаментальній праці "Велика революція і українська визвольна програма", виданій п'ятьма роками пізніше, М.Шаповал звинувачує у листопадовій катастрофі і С.Петлюру, який, на його думку, зрікся революційних засад державотворення, проголошених Трудовим Конгресом України, фактично перейшов на позиції правих сил. "5 грудня в Чорторії скінчилась легенда Головного Отамана Петлюри знищенням УНР ... Народ покинув провід УНР ... Але за що ? Чому ? За перехід проводу УНР направо." ⁴³

Протилежної думки щодо причин трагічного фіналу листопадних подій 1919 р. дотримуються представники правого політичного табору, зокрема О.Назарук. Він заперечував провину у листопадовій катастрофі виключно керівництва ЗУНР і тих політичних сил, на які воно спиралось. О.Назарук визнавав наявність розколу в українському державницькому таборі, але вважав, що у його існуванні і поглибленні винний Наддніпрянський політичний провід, який не бажав бачити економічну і культурну різницю між Галичиною і Великою Україною. "... Цього останнього не могли зрозуміти ті, що безтямно кричали: зараз "получити" обі українські армії! "Зрадники-сепаратисти" не хочуть цього" ⁴⁴, - писав автор. Саме це нерозуміння, на думку О.Назарука, і призвело наддніпрянське керівництво до помилок у взаємовідносинах з галичанами. Спроби в найкоротші строки без урахування політичних реалій реалізувати Акт злуки, спричинили ще глибший розкол між галичанами і наддніпрянцями, який не вдаюся подолати навіть тоді, коли вже з'явилася реальна загроза втратити українську державність. "Від сходу напірав Денікін, від заходу кожної хвили могли наперти поляки... А між нами до кінця була незгода і навіть на гарну смерть не було виглядів" ⁴⁵, - зазначав дослідник. На підтвердження своєї думки О.Назарук розповідає про останню нараду Прибічної Ради у Є.Петрушевича 12 листопада 1919 р., у якій взяли участь представники Наддніпрянського уряду та член Директорії А.Макаренко. Навівши відомі в історіографії чотири вимоги галичан до політичного проводу Наддніпрянщини з метою об'єднання сил в умовах назриваючої катастрофи, О.Назарук свідчить, що представники наддніпрянського керівництва в цей надзвичайно скрутний час лише туманно говорили про слушність пропозицій галичан та можливість в майбутньому їх реалізувати. "Так говорилось за 2 (два) дні перед катастрофою ! З того читач може зрозуміти, які були вигляди т.зв. "єднання" тоді, коли ще катастрофа не була така очевидна" ⁴⁶, - з гіркотою констатує автор.

О.Назарук вважає правильним вчинком і відмову Є.Петрушевича виконати вимогу Ради Народних Міністрів від 12 листопада 1919 р. про підпорядкування УГА С.Петлюрі. Змалювавши страшну картину розвалу держави в заключні дні листопада 1919 р., дослідник писав: "... Ясним стане, що добре зробила галицька влада, не передаючи навіть останків галицької армії в руки тих припадкових "отаманів" без військового знання й "міністрів" без поняття, що це таке держава, адміністрація, політика, сусід-ворог, революція і т.д." ⁴⁷

Таким чином, аналіз української історіографії 20-50-х років ХХ ст. щодо взаємин Директорії УНР з правою опозицією в Кам'янецьку добу свідчить про сталий інтерес дослідників до цієї проблеми. Написані ними праці містять значний фактологічний матеріал для розуміння характеру взаємовідносин між Директорією і правою опозицією в обох державницьких центрах в один з найтрагічніших періодів Української революції.

Разом з тим, аналіз вивчення історіографічного доробку українських дослідників 20-50-х рр. ХХ ст. засвідчує і суттєві недоліки у висвітленні досліджуваної проблеми. Найбільш характерними з них є надмірна полемічність, суб'єктивізм, помітна партійна заангажованість, що знайшло свій вияв у неодноразових спробах авторів, що належали в роки революції до протилежних політичних таборів, перекласти відповідальність за поразку державотворчих змагань на політичних опонентів. М.Шаповал навіть вважав це явище закономірним. Відзначаючи у своїй праці "Шлях визволення", що всі політичні партії УНР болісно переживали наслідки "політично-революційної поразки", автор писав: "Переможені

завсіди і скрізь розбиваються на гуртки, взаємно ненавидять себе, зводять порахунки, шукають винуватого і не признають своєї вини. Так було, й так буде".⁴⁸ Нерідко оцінки діяльності правих партій давались їх опонентами без глибокого аналізу програмних документів цих партій, а всі праві партії відносились до єдиного "правого табору ворогів революції*", вплив якого на Директорію був виключно негативним. Прикладом цього є праця М.Шаповала "Велика революція і українська визвольна програма", у якій він назвав всі праві партії "буржуазними прихвостнями".⁴⁹

Проте сучасні дослідники не поділяють категоричності такої точки зору. На думку В.Стрільця, який досліджував державотворчу діяльність політичних партій України в 1917-1920 рр., праві партії, і зокрема створений ними УНДС, діяли в умовах не завжди виправданого тиску на них урядових лівих партій.⁵⁰ А В.Лозовий у своїй дисертації, присвяченій Кам'янецькій добі УНР, прямо зазначає, що в цю добу під тиском правих політичних партій Директорією, створені нею уряди, приймали й конструктивні рішення. Зокрема активна політична діяльність правоопозиційних уряду Б.Мартоса партій змусила провід УНР відмовитись від класових засад державотворення і декларувати перехід до загальнолюдських засад побудови українського республіканського ладу.⁵¹

Звідси випливає незаперечний висновок: хоча праці дослідників Української революції 20- 50-х рр. є надзвичайно важливим історіографічним джерелом для вивчення взаємин Директорії УНР з правою опозицією, їх використання на сучасному етапі вітчизняного історіографічного процесу потребує критичного підходу, нерідко нового їх прочитання і осмислення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Укр. істор. журн. - 2001. - № 2. - С. 127; 2. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. - К., 1999. - С. 768; 3. Див.: Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. IV. - Вінниця, 2002. - С. 237-246; 4. Мартос Б. Оскілко і Болбочан. - Мюнхен. - 1958. - С. 36; 5. Див.: Там само. - С. 46; 6. Див.: Там само. - С. 38, 39; 7. Там само. - С. 52; 8. Винниченко В. Відродження нації: В 3 ч. - Київ; Відень, 1920. - Ч. 3. - С. 297, 352-353; 9. Андрієвський В. 3 минулого. Т. II. Ч. II. Директорія. - Берлін, 1923. - С. 225; 10. Там само. - С. 228; 11. Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції: 1917-1920 р.р. В 4 т. - Прага, 1922. - Т. 4. - С. 141-142; 12. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції: 1917-1921: В 3 т. - Прага, 1942. - Т. 2. - С. 22; 13. Там само. - С. 8-10; 14. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. - Прага, 1928. - С. 150; 15. Див.: Христюк П. Вказана праця. - Т. 3. - С. 161-162; 16. Мартос Б. Вказана праця. - С. 20; 17. Шаповал М. Вказана праця. - С. 148; 18. Там само. - С. 164; 19. Мазепа І. Вказана праця. - Т. 2. - С. 41, 42; 20. Назарук О. Рік на Великій Україні (конспект споминів з української революції). - Відень, 1920. - С. 192-195; 21. Там само. - С. 214-216, 221, 229; 22. Там само. - С. 225; 23. Шаповал М. Вказана праця. - С. 159; 24. Там само. - С. 109; 25. Мазепа І. Вказана праця. - С. 71; 26. Там само. - С. 64; 27. Шаповал М. Вказана праця. - С. 155; 28. Назарук О. Вказана праця. - С. 238; 29. Там само. - С. 237; 30. Там само. - С. 254; 31. Там само. - С. 243; 32. Назарук О. Вказана праця. - С. 281; 33. Там само. - С. 279; 34. Там само. - С. 279-280; 35. Коновалець С. Вказана праця. - С. 38; 36. Там само; 37. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. - Прага, 1922. - С. 169; 38. Робітничая газета. - 1919. - 13 листопа.; 39. Шаповал М. Вказана праця. - С. 158; 40. Назарук О. Вказана праця. - С. 296; 41. Мазепа І. Вказана праця. - С. 117; 42. Шаповал М. Шлях визволення. - Прага - Берлін, 1923. - С. 40, 42; 43. Шаповал М. Велика революція ... - С. 164; 44. Назарук О. Вказана праця. - С. 210-211; 45. Там само. - С. 296; 46. Там само. - С. 298; 47. Там само. - С. 271; 48. Шаповал М. Шлях визволення. - С. 28; 49. Шаповал М. Велика революція ... - С. 181; 50. Див.: Стрільць В.І. Державотворча діяльність політичних партій України (1917-1920 р.р.): Автореф. дис. ... канд іст.наук. - К., 1992. - С. 15; 51. Див.: Лозовий В.С. Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень-листопад 1919 року): Автореф. дис. ... канд.іст.наук. - К., 1998. - С. 16.

С.І.Дровозюк

НАРОДНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ У 20-30-Х рр. ХХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У картині духовного життя 20-30-х рр. ХХ ст., що відтворена історичною наукою, домінує одержавлена, інституційна культура. Однак відомо, що селянство, яке становило